

Περιεχόμενα

<i>Χάρτες</i>	viii
<i>Πρόλογος</i>	xi
<i>Συνομογραφίες</i>	xxi
Εισαγωγή: Νوستαλγία, ιστορία και ταυτότητα	1
1. Οι εκδοχές του οθωμανισμού	29
2. Οι κοινωνικές καταβολές της νοσταλγίας για τον οθωμανισμό	65
3. Τόποι της εθνικής μνήμης: Λογοτεχνία και σουφικά τάγματα	108
4. Ο νεο-οθωμανισμός του Τουργκούτ Οζάλ	166
5. Ο νεο-οθωμανισμός των Νακομπεντί και το Κόμμα της Ευημερίας	193
6. Ο νεο-οθωμανισμός του Ερντογάν	219
7. Η νεο-οθωμανική εξωτερική πολιτική του ΚΔΑ	270
8. Αντιδράσεις απέναντι στον νεο-οθωμανισμό στις βαλκανικές και στις αραβικές χώρες	306
Συμπέρασμα: Οι συνέπειες του νεο-οθωμανισμού για την Τουρκία τον 21ο αιώνα	354
<i>Σημειώσεις</i>	369
<i>Βιβλιογραφία</i>	423
<i>Ευρετήριο</i>	441

Εισαγωγή

Νοσταλγία, ιστορία και ταυτότητα

Σύμφωνα με ανταπόκριση από την Ιστανμπούλ ενός δημοσιογράφου των *New York Times*:

Πριν από ένα μήνα, ο πρόεδρος της Τουρκίας, Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, ανέβηκε με μεγάλες δρασκελιές σε μια ανυψωμένη εξέδρα ρίχνοντας το βλέμμα του σε λαοθάλασσα ενός εκατομμυρίου οπαδών που κυμάτιζαν κόκκινες τουρκικές σημαίες. Εόρταζαν την επαιτίο της κατάκτησης της Κωνσταντινούπολης από τον Οθωμανό σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ το 1453 – τη χρυσή στιγμή που οι μουσουλμάνοι πρόγονοι της Τουρκίας θριάμβευσαν επί της χριστιανικής Δύσης.

«Η κατάκτηση σημαίνει την υπέρβαση των τειχών που η Δύση νόμιζε ότι ήταν αδιαπέραστα» είπε ο κύριος Ερντογάν, καθώς το πλήθος κραύγαζε. «Η κατάκτηση σημαίνει ότι ένας σουλτάνος σε ηλικία 21 ετών υπέταξε το Βυζάντιο».¹

Μεταξύ των πολλών πολιτικών ταλέντων που διαθέτει ο Ρετζέπ Ταγίπ Ερντογάν, ο 12ος πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας, συναριθμείται η σχεδόν μαγική ικανότητά του να αφυπνίζει υπνώττοντα συναισθήματα στις ψυχές των απλών Τούρκων. Ανακαλώντας στιγμές, τόσο νικηφόρες όσο και τραγικές, όπως επίσης τους ήρωες με τη λαμπρή άλω που τους περιβάλλει, η οποία προέρχεται από ένα τουρκικό παρελθόν πριν από τη δημιουργία της σύγχρονης Τουρκίας, ωθεί μαζικά τους Τούρκους να αισθάνονται ότι είναι οι κληρονόμοι ενός μοναδικού και ιστορικά σπουδαίου πολιτισμού. Όμως καθ' όλο αυτό το διάστημα που εκφωνεί λόγους στους οποίους προωθεί τον τουρκικό «εξαιρετισμό», η Τουρκική Δημοκρατία συνεχίζει να παραπαίει βαδίζοντας σε ένα σκολιό μονοπάτι με σκοπό να γίνει

δεκτή ως κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), της ομοσπονδίας κρατών που συγκροτήθηκε με βάση την ιδέα να θέσει στο χρονοντούλαπο της ιστορίας τους ιμπεριαλισμούς και τον εθνικισμό, αποβλέποντας σε ένα πιο ανθρωπιστικό μέλλον. Είναι λογικό να αμφισβητούμε τις δημόσιες διακηρύξεις των πολιτικών, επειδή όλοι οι αξιολογούμενοι πολιτικοί είναι μια αντανάκλαση των οπαδών τους, στον βαθμό που και αυτοί είναι αντανάκλαση του ηγέτη τους. Ωστόσο, ο φθίνων ενθουσιασμός για την ένταξη στην ΕΕ φαίνεται να παραχώρησε τη θέση του σε ένα νέο φαινόμενο, και, όπως συμβαίνει με κάθε αδέξια χορογραφία, η χώρα, με την απότομη στροφή που έκανε προς την κατεύθυνση της παλαιάς μεγαλοπρέπειας και δόξας των Οθωμανών, απομακρύνθηκε ακόμα περισσότερο από το να ενταχθεί στην εν πολλοίς χριστιανική ΕΕ.

Η Τουρκία, η οποία από μακρού χρόνου θεωρούνταν ως εχθρός της Ευρώπης, φαινόταν, υπό το προσώπιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (ΟΑ), να βρίσκεται ανέκαθεν «προ των πυλών» κάποιου μέρους της Ευρώπης. Εντούτοις, τούτο το αφήγημα της διαρκούς αντιπαλότητας έρχεται σε αντίθεση με πολλές και σημαντικές αλληλεπιδράσεις. Κατά τη φθίνουσα ΟΑ και, ακολούθως, πιο βεβιασμένα, με την ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας, η Τουρκία έγινε πιο κοσμική. Η διαδικασία εκκοσμίκευσής της συνοδεύτηκε επίσης από την ανανεωμένη εγγύτητα προς τη Δύση. Ωστόσο, μια αίσθηση κενού ακολούθησε αυτή τη μεταμόρφωση, ενώ εντάθηκε μια διαδικασία ενδοσκόπησης, ανάλογη με αυτή που υπάρχει στα έργα του Ντοστογιέφσκι. Καταβυθιζόμενη στην ψυχή της, η Τουρκική Δημοκρατία δεν μπορούσε να μη λάβει υπ' όψιν της πέντε αιώνες οθωμανικού παρελθόντος. Οι οθωμανικοί αιώνες προσφέρουν πράγματι μια τεράστια δεξαμενή από εμπειρίες, μαθήματα, δυνατότητες και αναπαραστάσεις ενός δρόμου που διανύθηκε στο παρελθόν, και που τώρα επανανακαλύπτεται προς χάριν του μέλλοντος.

Καθώς η Τουρκία αποκτά μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση και οικονομική ισχύ, η λέξη «Οθωμανός/οθωμανικός» (Osmanlı) αντηχεί όλο και πιο εκκωφαντικά μέσα από κάθε ρωγή και χάσμα της τουρκικής κοινωνίας. Οι πολιτισμικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί χώροι της πρέπει να αντεπεξέλθουν στους ήχους μιας παρελθούσας

εποχής – του οθωμανισμού (Osmanlıcilik). Ωστόσο, αυτή η ιδιαίτερη τουρκική εκδοχή νοσταλγίας απαιτεί πολύ πιο εκλεπτυσμένο και πολύπλοκο ορισμό από μια απλή κριτική της μαζικής κουλτούρας. Η νοσταλγία είναι πλοίο που διασχίζει πολλές θάλασσες: είναι μια ρήξη ανάμεσα σε ιστορικά σημαίνοντα και σημαινόμενα² και είναι μια κοινωνική παθολογία³ όπως επίσης και μια παραίτηση από τη μνήμη.⁴ Οι έννοιες της νοσταλγίας και της μελαγχολίας έχουν στενή σημασιολογική συνάφεια στην τουρκική γλώσσα: στα τουρκικά συμφραζόμενα, το παρελθόν υπονοεί και συνεπάγεται απώλεια. Αυτή η μελαγχολία (hüzün) βρίσκει την πλέον επιτυχημένη έκφρασή της στην τουρκική μουσική και λογοτεχνία. Στα Τουρκικά, η νοσταλγία σχετίζεται με έννοιες όπως είναι η hasret (λαχτάρα, φλογερή επιθυμία), η hüzün (λύπη, θλίψη), και η kasvet (κατάθλιψη και κατήφεια).

Αν και η οθωμανική κλασική μουσική διαπερνάται από ισχυρό ρεύμα μελαγχολίας που προέρχεται από την αίσθηση αποχωρισμού από τον Θεό, οι μείζονες κινητήριες δυνάμεις που τροφοδοτούν τη διαρκή κατήφεια στη σύγχρονη Τουρκία, όπως εκφράζεται με την απώλεια, την ήττα και την ταπείνωση, είναι η κατάρρευση της ΟΑ και ο επαναπροσανατολισμός της πατρίδας. Μια κοινή τουρκική φράση μεταφράζεται ως εξής: «Είμαστε ένα μελαγχολικό έθνος» («Bizler hüzünlü bir milletiz»). Στο βιβλίο του *Ιστανμπούλ: Πόλη και αναμνήσεις*, ο Ορκάν Παμούκ, ο πρώτος Τούρκος που τιμήθηκε με το Βραβείο Νόμπελ (για τη λογοτεχνία, το 2006), συνοψίζει το εθνικό συναίσθημα εξηγώντας ότι τα ερείπια της ΟΑ υπενθυμίζουν πως «η σημερινή πόλη είναι τόσο φτωχή και συγκεχυμένη, ώστε δεν μπορεί ποτέ να ονειρευτεί ότι θα επανέλθει στα προηγούμενα επίπεδα πλούτου, ισχύος και πολιτισμού».⁵ Ο Παμούκ έχει περιγράψει με επιδέξιο τρόπο πώς αυτή η γεμάτη μελαγχολία διακριτή νοσταλγία συνιστά μείζον συστατικό στοιχείο της «τουρκικότητας».

Το βιβλίο αυτό επιδιώκει να δώσει απάντηση σε σειρά από αλληλοσυσχετιζόμενα ερωτήματα: Τι είναι ο νεο-οθωμανισμός γενικά, ποια είναι η σημασία των διαφόρων όρων που χρησιμοποιούν μια παραλλαγή του «Οθωμανός/οθωμανικός» και ποιοι είναι οι σκοποί που εξυπηρετούν; Ποιοι είναι αυτοί που επινόησαν τους όρους και για ποιο σκοπό; Ποιες είναι οι κοινωνικές και πολιτικές καταβολές

της τρέχουσας νοσταλγίας για το οθωμανικό παρελθόν; Με ποιους τρόπους η νοσταλγική εικόνα για το παρελθόν επηρέασε και διαμόρφωσε την ανάπτυξη του νεο-οθωμανισμού; Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του νεο-οθωμανισμού; Ποιες είναι οι ομοιότητες και οι διαφορές ανάμεσα στον οθωμανισμό του 19ου αιώνα και τους σύγχρονους λόγους περί νεο-οθωμανισμού; Ποιες είναι οι πλευρές της οθωμανικής κληρονομιάς που έχουν ενσωματωθεί στον ορισμό του «εαυτού» της σημερινής Τουρκίας; Πώς εξηγείται η συγκρότηση του νεο-οθωμανισμού και οι μεταβαλλόμενες πολιτικές της Τουρκίας εν σχέσει με τον αυτοπροσδιορισμό της και την εξωτερική πολιτική της στη Μέση Ανατολή, στα Βαλκάνια και στον Καύκασο; Πρόκειται για βραχυπρόθεσμη μετατόπιση ή ο ορίζοντας είναι μακροχρόνιος με προοπτική τη μεταμόρφωση της τουρκικής κοινωνίας και των πολιτικών της; Ο εκδημοκρατισμός και η διεύρυνση της κοινωνίας των πολιτών στην Τουρκία θα οδηγήσουν σε επαναπροσδιορισμό της τουρκικότητας με βάση την οθωμανική κληρονομιά; Ποιες είναι οι θετικές και οι αρνητικές επιπτώσεις του εναγκαλισμού του «σώματος» της Τουρκίας από τον οθωμανικό μανδύα;

Οι απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα απαιτούν την ανίχνευση των διανοητικών απαρχών της νοσταλγίας για την ΟΑ με σκοπό να κατανοηθεί η ανάπτυξη του νεο-οθωμανισμού (δηλαδή, η αναζήτηση μιας νέας «παλαιάς» ταυτότητας μέσω της επανάπλασης του οθωμανικού παρελθόντος).⁶ Κατά συνέπεια, αυτό το βιβλίο αποσκοπεί πρωτίστως στο να αναλύσει τις πολιτικές και κοινωνικές απαρχές ενός νέου «φαντασιστικού» οθωμανισμού, ή του αποκαλούμενου νεο-οθωμανισμού. Ακολουθώντας εξετάζει τις διάφορες εκφάνσεις του οθωμανισμού ως ιδεολογίας, ταυτότητας, πολιτικής και εναλλακτικού μοντέλου εκσυγχρονισμού στο πλαίσιο της πολιτικής και κοινωνικής μεταμόρφωσης της Τουρκίας σε σύγχρονο κράτος. Ενώ τα τρέχοντα πρωτοσέλιδα δίνουν την εντύπωση της αμεσότητας, αυτό το βιβλίο επιδιώκει να σκιαγραφήσει ιστορικές και κοινωνιολογικές προοπτικές για μια πολύ ευρύτερη διαδικασία: την επαναδιευθέτηση του παρελθόντος με σκοπό να κατανοηθεί το παρόν και το μέλλον της Τουρκίας. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με την εξέταση των επιπτώσεων που μια τέτοια διαδικασία έχει στην εσωτερική και την εξωτερική πολιτική της χώρας. Ιδιαίτερη προσοχή θα δοθεί στον

ρόλο της λογοτεχνίας ως «τόπου» εντός του οποίου συγκροτείται μια αντεπαναστατική πολιτική συνείδηση, όπως επίσης ο εκδημοκρατισμός, η διεύρυνση της κοινωνίας των πολιτών και της δημόσιας σφαίρας, και –αυτό είναι σημαντικό– η ανάδειξη του ρόλου που παίζει η «νέα» οικονομική και πολιτισμική ελίτ της Τουρκίας.

Η πορεία της Τουρκίας προς τον εκδυτικισμό και την οικονομική ανάπτυξη οδήγησαν στη διαμόρφωση μιας αντι-ελίτ, τα μέλη της οποίας αυτοπροσδιορίζονταν σε αντίθεση με τη Δημοκρατία, αναδεικνύοντας τις οθωμανικές και τις ισλαμικές παραδόσεις. Οι νέοι πολιτικοί και πολιτισμικοί λόγοι αναφορικά με την ταυτότητα, την κοινότητα και την αυθεντικότητα συνιστούν υποπροϊόντα της διαμόρφωσης «πεδίων» που προσφέρουν νέες ευκαιρίες. Αυτά τα πεδία περιλαμβάνουν εφημερίδες, ραδιοφωνικά προγράμματα, τηλεοπτικούς σταθμούς, περιοδικά, χώρους συζήτησης, κοινωνικές ενώσεις και σωματεία, και άλλους τομείς σχετιζόμενους με την αγορά, με σκοπό την ανάπτυξη και τη βίωση νέων τρόπων ζωής και ταυτοτήτων. Οι σύγχρονοι περί οθωμανισμού λόγοι αναδύθηκαν σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι, όπου μνήμες της οθωμανικής εμπειρίας που αντίκεινται στο αφήγημα της θεμελίωσης της νέας Τουρκίας έχουν συμπέσει με σαρωτικές κοινωνικές και οικονομικές διαδικασίες, οι οποίες δεν άφησαν ανέγγιχτη καμιά γωνιά της χώρας.⁷ Για παράδειγμα, από τότε που το μοντέλο του Ατατούρκ εφαρμόστηκε κατά τη μεσοπολεμική περίοδο, η Τουρκία ποτέ δεν γνώρισε μεγαλύτερο βαθμό πολυφωνίας και οικονομικής μεταμόρφωσης, παράλληλα με βελτιώσεις στην εκπαίδευση, απ' ό,τι τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες.⁸ Ακόμα πιο σημαντικό είναι το ότι οι περί ου ο λόγος κοινωνικοοικονομικές αλλαγές πρέπει να μελετηθούν όσον αφορά τις ρήξεις και τις συνέχειες σε σχέση με την τουρκική εμπειρία ως ολότητα, γεγονός που σημαίνει ότι η κοινωνία των πολιτών κατέστη πιο αποτελεσματική απέναντι στο κράτος, όπως εξάλλου και τις αντιπαραθέσεις για τις ταυτοτικές πολιτικές, έχοντας επανακαθορίσει τον προσανατολισμό της Τουρκίας ως προς τις εξωτερικές υποθέσεις της.

Στη σημερινή Τουρκία, η μόδα για την ΟΑ δεν έχει να κάνει απλώς με την πολιτική· μάλλον πρόκειται για ένα κοινωνικό φαντασιακό, μια δέσμη συναισθημάτων ριζωμένων στην ιστορία, και μια

ταυτότητα.⁹ Ακριβώς επειδή το φαινόμενο είναι πολυσχιδές, διάφοροι όροι έχουν επινοηθεί για την ανάλυσή του, συνεπώς χρειάζεται να τους εξηγήσουμε όλους. Ο όρος «Οθωμανός/οθωμανικός» έχει μια πιο πολιτισμική, τεχνοτροπική διάσταση. Είναι πιο περιεκτική έννοια από τον οθωμανισμό (Osmanlıcilik) ή τον νεο-οθωμανισμό (yeni-Osmanlıcilik) και υποδηλώνει το ενδιαφέρον για την προστασία και την προώθηση της οθωμανικής κληρονομιάς μέσω της καταναλωτικής κουλτούρας και της τέχνης. Ο οθωμανισμός σημαίνει μια μετατόπιση στην ταυτότητα και στον καθημερινό πολιτικό προσανατολισμό σε ό,τι αφορά την ανάπτυξη σχέσεων με το παρελθόν, και μια αίσθηση ότι η οθωμανική κληρονομιά συνιστά εθνική ευθύνη.

Το 1985, ο Βρετανός δημοσιογράφος Ντέιβιντ Μπάρτσαρντ (David Barchard) επινόησε τον όρο «νεο-οθωμανισμός» για να δηλώσει μια από τις εναλλακτικές προοπτικές για τον μελλοντικό προσανατολισμό της Τουρκίας. Σύμφωνα με τον εύστοχο ορισμό του, πρόκειται για τη «συνείδηση του αυτοκρατορικού οθωμανικού παρελθόντος», η οποία «είναι πολύ πιο ισχυρή δύναμη στην Τουρκία από το ισλάμ· καθώς η Τουρκία επανακτά την οικονομική ισχύ της, θα μπαίνει σε ολόενα και μεγαλύτερο πειρασμό να προβάλλει τις αξιώσεις της και να υψώσει το ανάστημά της».¹⁰ Πράγματι, αυτή η «συνείδηση του παρελθόντος» και η εξωτερίκευση αυτής της κατανόησης διαμορφώνουν σήμερα τις πολιτικές και τις κοινωνικές παραμέτρους στην Τουρκία. Ο νεο-οθωμανισμός σημαίνει την καλλιέργεια μιας ιστορικής συνείδησης (δηλ., το πώς οι άνθρωποι σκέφτονται το παρελθόν τους και στρέφονται προς αυτό μέσα από διαφορετικές προοπτικές) για την αντιμετώπιση των ζητημάτων και των προκλήσεων του παρόντος. Αυτή η συνείδηση έχει διαμορφωθεί από πολυάριθμους πολιτισμικούς, φιλολογικούς και γνωσιακούς παράγοντες, οι οποίοι αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.

Ο νεο-οθωμανισμός, ως ιδεολογία, εδράζεται σε μια αίσθηση ενός φαντασιακού παρελθόντος και προσφέρει στους ανθρώπους σειρά από στάσεις και προσεγγίσεις, καθώς και ένα πρόγραμμα για δράση με στόχο την αναδιάρθρωση της κοινωνίας και του κράτους, ιδίως σε ό,τι αφορά τη θέση που η θρησκεία κατέχει σε αυτά. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 6, ο νεο-οθωμανισμός του Ερντογάν δεν δικαιώνει απλώς την αυταρχική –σουλτανική ως προς τον χαρα-

κτήρα της– διακυβέρνησή του, αλλά επίσης επιδιώκει να εξισλαμίσει την κοινωνία και να υψώσει εκ νέου τη σημαία του ισλάμ. Ο νεο-οθωμανισμός σημαίνει επιστροφή σε πρότυπα ανθρώπινων σχέσεων που πηγάζουν από το ισλάμ και ριζώνουν στην οθωμανική εμπειρία. Στον πυρήνα αυτών των συμπεριφορών και πρακτικών βρίσκεται το συναίσθημα του ανήκειν σε μια ανερχόμενη, ανεξάρτητη μουσουλμано-οθωμανική αυτοκρατορία. Το να είναι κάποιος ευσεβής μουσουλμάνος, να τιμά το μεγαλείο του οθωμανικού παρελθόντος και να επιδιώκει «να κάνει ξανά την Τουρκία μεγάλη» είναι οι τρεις κρίσιμες εκφάνσεις της τρέχουσας κατανόησης του ισλάμ από τους συντηρητικούς. Ο νεο-οθωμανισμός σχετίζεται με το ζήτημα της ταυτότητας: ποιος είναι ο τουρκικός λαός και ποια θα πρέπει να είναι η στάση του απέναντι στο κράτος, στο έθνος και σε εκείνους που δεν μοιράζονται το ίδιο όραμα για το παρελθόν. Όσοι δεν εκτιμούν το συγκεκριμένο αίσθημα του ανήκειν και αρνούνται να ταυτιστούν με τις οθωμανικές/ισλαμικές πρακτικές λογίζονται ως «Άλλοι», ή, σε ορισμένα πλαίσια, ακόμα και ως εχθροί. Οι Τούρκοι συντηρητικοί διανοούμενοι πιστεύουν ότι η χώρα τους είναι ο νόμιμος κληρονόμος της ΟΑ και η έσχατη έδρα του χαλιφάτου του σουνιτικού ισλάμ· κατά συνέπεια, έχει τη θρησκευτική και ιστορική ευθύνη να είναι η ηγέτιδα και προστάτιδα δύναμη των σουνιτών μουσουλμάνων.¹¹

Μετά το τέλος της ΟΑ, προέκυψαν αντικρουόμενοι και ανταγωνιστικοί τρόποι κατανόησης του παρελθόντος από διαφορετικούς φορείς, οι οποίοι εξυπηρετούν και ανταποκρίνονται σε διαφορετικούς σκοπούς. Μερικές από αυτές τις ερμηνείες, ιδίως οι συντηρητικές-ισλαμικές, αποτελούν τους σύγχρονους μύθους. Οι εικόνες για τους θεσμούς και τις πρακτικές της οθωμανικής περιόδου αποπνέουν αρμονία, ευρυθμία και είναι συνήθως ειρηνικές. Ωστόσο, οι ερμηνείες τους κινούνται περισσότερο στη σφαίρα του μύθου παρά της ιστορίας. Τούτοι οι μύθοι χρησιμεύουν όχι μόνον διότι απλοποιούν ένα πολύπλοκο και μερικές φορές επαίσχυντο παρελθόν, αλλά επίσης και γιατί εξομαλύνουν τις αντιφάσεις. Στην Τουρκία, οι νέες γενιές επιδιώκουν να εντοπίσουν ένα σύνολο ηθικών και πολιτικών αρχών στους φαντασιακούς «ισχυρότερους και σοφότερους» προγόνους, ο δε σεβασμός που επιδεικνύουν στους πρεσβύτερους

οδηγεί στο άνευ όρων δέος που αισθάνονται για το οθωμανικό σύστημα. Η αντιπαράθεση για το οθωμανικό παρελθόν επί ηγεσίας Ερντογάν είναι μια προσπάθεια από πλευράς του να συνεγείρει τους νέους και να δικαιολογήσει την αυταρχική εξουσία του. Ο Ερντογάν έχει μετατρέψει τούτο το οθωμανικό παρελθόν σε εργαλείο για να δημιουργήσει έναν αυταρχικό χώρο για τον εαυτό του – και μόνο για αυτόν.

Ο νεο-οθωμανισμός δεν επινοήθηκε από τους πολιτικούς και τους πανεπιστημιακούς ως ένας συνηθισμένος πολιτικός λόγος. Μάλλον, προήλθε από τη διασταύρωση διανοητικών και κοινωνικο-πολιτισμικών ρευμάτων, τα οποία διαμορφώθηκαν από γεγονότα που συντελέστηκαν εντός και εκτός της χώρας. Ο λαϊκός πολιτισμός και η συλλογική μνήμη για την οθωμανική περίοδο παρέχουν το αναγκαίο έδαφος για την ανακατασκευή της μνήμης για αυτή την περίοδο. Παρά την αμφισημία της έννοιας, οι πανταχού παρόντες «Οθωμανοί» αφήνουν το αποτύπωμά τους σε όλη την Τουρκία. Ο λόγος του νεο-οθωμανισμού είναι εν πολλοίς νοσταλγικός, επικριτικός για το παρόν και ρομαντικός ως προς το παρελθόν πριν από την παρακμή του οθωμανικού κόσμου.¹² Οι ιστορίες και οι αφηγήσεις της οθωμανικής περιόδου τείνουν να εξιδανικεύουν τον μεσαιωνικό πολεμιστή [γαζή] και να εξυμνούν τη μάχη, τη γενναιότητα και τη δόξα. Ο πολεμικός χαρακτήρας της οθωμανικής περιόδου τονίζονταν την περίοδο σύγκρουσης με το Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν (PKK). Οι πιο στενές σχέσεις της Τουρκίας με την ΕΕ εκμαίευσαν μια άλλη διάσταση της οθωμανικής περιόδου, αυτή του κοσμοπολίτη, μορφωμένου Οθωμανού που είναι εξοικειωμένος τόσο με τη Δύση όσο και με την Ανατολή, όμως παραμένει ταυτόχρονα πιστός στην οθωμανική πατρίδα του. Συγγραφείς και καλλιτέχνες ανακαλούν τις εικόνες του Οθωμανού/οθωμανικού στοιχείου για να δημιουργήσουν εναλλακτικές μνήμες, γεύσεις και πρακτικές (βλ. Κεφάλαιο 3). Ο Ερντογάν χρησιμοποιεί αυτή την εικόνα ως όχημα αυταρχικών και ισλαμικών στοιχείων και ως ένα μέσο για να προωθήσει νέους ηθικούς κώδικες, νέα πολιτικά ιδεώδη και κοινωνικο-πολιτισμικά αφηγήματα. Ανακαλεί τις μνήμες της ΟΑ θέλοντας να ενοποιήσει τις ποικίλες εθνοτικές και θρησκευτικές ταυτότητες και να τις ενσωματώσει σε ένα πιο συνεκτικό έθνος.

Οι πολίτες της Τουρκίας ανήκουν σε ένα πυκνό δίκτυο αλληλεπικαλυπτόμενων σχέσεων και συνδέσεων – κάποιος που είναι αντίπαλος σε ένα δεδομένο συγκείμενο μπορεί να είναι σύμμαχος στο πλαίσιο ενός άλλου. Τούτο παρέχει πολλαπλές ευκαιρίες – αλλά και θέτει περιορισμούς– στις πολιτικές που υιοθετούνται και στις διαπροσωπικές επαφές. Έπεται, λοιπόν, ότι στις περιπτώσεις όπου υφίστανται πολλαπλές διασυνδέσεις μεταξύ των πολιτών της χώρας ανοίγεται ο δρόμος για ανασυγκρότηση των ταυτοτήτων. Το τουρκικό κράτος συχνά τονίζει ορισμένα επίπεδα εις βάρος άλλων επιδιώκοντας να ανταποκριθεί σε ποικίλες προκλήσεις. Χρησιμοποιεί πολλά εργαλεία – τις Ένοπλες Δυνάμεις, τα ΜΜΕ, την εκπαίδευση, τη θρησκεία– και διευθετεί τους αστικούς χώρους με τέτοιο τρόπο ώστε να εμψυχήσει και να εντυπώσει στον νου των ανθρώπων τις επιθυμητές ταυτότητες και τις συνοδές αξίες τους. Το κράτος έχει πολλαπλές και ποικίλες ταυτότητες –τουρκική, οθωμανική, ισλαμική, μεσανατολική, βαλκανική, μεσογειακή, κεντροασιατική, μαυροθαλασσίτικη, δυτικοευρωπαϊκή– οι οποίες συχνά έρχονται ξανά στην επιφάνεια, ανάλογα με την εκάστοτε χρονική συγκυρία και χώρο.

Οι διαμάχες γύρω από τον οθωμανισμό αναδεικνύουν τις εντάσεις που σχετίζονται με τις περιπεπλεγμένες ιστορίες της αυτοκρατορίας και του έθνους-κράτους στο συγκείμενο της Τουρκίας. Η αυτοκρατορική κληρονομιά τροφοδοτεί τη διαρκή ένταση ανάμεσα στην κοσμοπολίτικη ταυτότητα και σε εκείνη του ομογενοποιημένου έθνους-κράτους, η οποία οδηγεί την κοινωνία σε μια μετα-αυτοκρατορική μελαγχολία. Η μετάβαση από την αυτοκρατορία στη δημοκρατία δεν υπήρξε απόρροια δημόσιας διαβούλευσης – αντιθέτως, υπήρξε μια πρωτοβουλία «εκ των άνω προς τα κάτω». Έκτοτε παραμένει επίδικο ζήτημα εάν οι λόγοι, οι στόχοι και οι μέθοδοι που υιοθετήθηκαν σε αυτή την πορεία έγιναν αποδεκτοί από τις μάζες, και εάν αυτή η αποδοχή υπήρξε ουσιαστική ή επιφανειακή. Η κληρονομιά και οι πολιτισμικές πρακτικές της ΟΑ δεν έγιναν ποτέ αντικείμενο ανοιχτής αντιπαράθεσης, λόγω της κεμαλικής πολιτικής για τη «λήθη του οθωμανικού παρελθόντος», ώστε να δημιουργηθεί μια νέα εθνική και κοσμική (τουρκική και δυτική) ταυτότητα. Εάν θέλουμε να αναλύσουμε τον νεο-οθωμανισμό, θα πρέπει να

εξετάσουμε πώς η ιδέα και η μνήμη της ΟΑ παρέμεναν ενεργές ως κατευθυντήριες αρχές στο εν εξελίξει σχέδιο της Τουρκικής Δημοκρατίας για τη δημιουργία ενός έθνους-κράτους. Παρόλο που το κεμαλικό αυτό σχέδιο υιοθέτησε όλα τα μέσα για να καταπιέσει την οθωμανική κληρονομιά, το «αυτοκρατορικό» φάντασμα συνεχίζει να στοιχειώνει το κράτος και την κοινωνία, ήδη από τη στιγμή που η αυτοκρατορία κατέρρευσε. Όσο πιο πολύ συνθλιβόταν η «ανάμνηση» του αυτοκρατορικού παρελθόντος, τόσο και πιο πολύ η έντασή της παρέμενε αμείωτη. Το αυτοκρατορικό «φάντασμα» έχει λάβει ποικίλες μορφές –οθωμανισμός, Pax Ottomana (οθωμανική ειρήνη), νεο-οθωμανισμός– έτσι ώστε να ανταποκριθεί στις παρούσες προκλήσεις της Τουρκικής Δημοκρατίας. Ανακαλεί επίσης την ανάμνηση των απωλειών –με πολλαπλές διαστάσεις– κατά τη διαδικασία δημιουργίας της Δημοκρατίας. Ο νεο-οθωμανισμός είναι ταυτόχρονα συντηρητική ιδεολογία, μορφή ταυτότητας, κοσμοθεωρία, προσανατολισμός στην εξωτερική προοπτική, και μελαγχολική αντίδραση την οποία η Τουρκία βίωσε μετά την πτώση της αυτοκρατορίας. Στην περίπτωση του Τουργκούτ Οζάλ, τουλάχιστον, ο νεο-οθωμανισμός ήταν αναζήτηση για έναν μετα-κεμαλικό κοσμοπολιτισμό. Για τον Ερντογάν, είναι ένα πρότυπο για να οικοδομήσει μια αυταρχική, απολυταρχική εξουσία μέσω της κυριαρχίας της ισλαμικής ταυτότητας και πολιτικής.

Νοσταλγία και οθωμανισμός

Τούτος ο ρεπουμπλικανικός οθωμανισμός, ή μετα-οθωμανικός οθωμανισμός, έχει τελικώς συναρμολογηθεί, μάλλον επιλεκτικά, από σπαράγματα του οθωμανικού αυτοκρατορικού παρελθόντος, μερικές φορές πραγματικά, μερικές φορές φαντασιωσικά. Ωστόσο, στις ρίζες αυτού του επανασχεδιασμένου οθωμανισμού βρίσκεται η νοσταλγία. Η Σβετλάνα Μπούμ ορίζει τη νοσταλγία ως εξής:

Σε μια πρώτη ματιά, νοσταλγία είναι η φλογερή επιθυμία για έναν τόπο, όμως στην πραγματικότητα είναι η λαχτάρα για έναν διαφορετικό χρόνο [...] Κατά μία ευρύτερη έννοια, νοσταλγία εί-

ναι η εξέγερση ενάντια στη νεωτερική ιδέα του χρόνου, τον χρόνο της ιστορίας και της προόδου. Οι νοσταλγοί επιθυμούν να εξελείψουν την ιστορία και να τη μετατρέψουν σε ατομική ή συλλογική μυθολογία, να γυρίσουν πίσω στον χρόνο σαν να είναι κώρος, αρνούμενοι να παραδοθούν στη μη αναστρεψιμότητα του χρόνου.¹³

Εξαιτίας του ότι περίοδοι στις οποίες σημειώνονται μείζονες κοινωνικές μεταβάσεις ή αναταραχές παρέχουν πρόσφορο έδαφος στη νοσταλγία, η τελευταία προϋποθέτει τη θετική αποτίμηση του παρελθόντος, η οποία αντιτίθεται συμμετρικά στην αρνητική αξιολόγηση του παρόντος. Πάντοτε υφίσταται μια σύγκριση ανάμεσα στην εξιδανικευμένη αποτύπωση του παρελθόντος και τις υποδεέστερες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του παρόντος. Η νοσταλγία προσφέρει δεξαμενή συναισθημάτων στα οποία οι άνθρωποι ενδέχεται να καταφύγουν σε περιόδους κρίσης, ενώ παρέχει επίσης σε αυτούς ένα συναισθηματικό απόθεμα για να αντισταθούν σε νέες απειλές και να αντιμετωπίσουν νέες προκλήσεις.¹⁴ Η νοσταλγία έχει ελάχιστα κοινά με την ιστορία· εδράζεται στις ψυχολογικές και πολιτικές ανάγκες του παρόντος.¹⁵ Η αφοσίωση στη νοσταλγία είναι κατ' ουσίαν δυναμική διαδικασία, η οποία αντικαθιστά οδυνηρές μνήμες με πιο ευτυχισμένες στιγμές· έτσι, απαλύνει τον πόνο που προκαλεί το παρόν. Στην προσπάθεια για την αναβίωση της ιστορίας μέσα από ρόδινους φακούς, οι παρελθούσες δόξες δεν κηλιδώνονται από μείζονα ατοπήματα, οι νίκες δεν αμαυρώνονται από ήττες, οι ήρωες είναι απεγάδιαστοι – ο κίνδυνος της λήθης «παραμένει η ανησυχητική απειλή που υφέρπει στη φαινομενολογία της μνήμης και τη γνωσιολογία της ιστορίας».¹⁶

Η νοσταλγία για τους Οθωμανούς την περίοδο της Δημοκρατίας επιδιώκει να δημιουργήσει ηθικά και πολιτικά ιδεώδη που θα επαναπροσδιορίσουν όσα η Τουρκία προασπίζεται και θα παρέχουν καθοδήγηση στις κυρίαρχες ελίτ του παρόντος. Η νοσταλγία, ανεξάρτητα από το πόσο είναι ανεδαφική, πόσο παρερμηνεύει την πραγματικότητα ή πόσο απέχει χρονικά από το αντικείμενό της, κατέχει κομβική θέση στις αντιμαχόμενες αντιλήψεις περί οθωμανισμού. Μπορεί να γίνει κατανοητή ως συναίσθημα έμφορτο με

προσωπικές ή συλλογικές ιστορίες που εκθειάζουν τους ανθρώπους, τα γεγονότα, τις σχέσεις, τις αξίες και τα πολιτικά συστήματα του παρελθόντος σε οξεία αντίθεση με το υποδεέστερο παρόν. Συνήθως πρόκειται για απάντηση, αν όχι ξεκάθαρη αντίθεση, στις παρούσες συνθήκες, οι οποίες έχουν πυροδοτήσει ονειροπολήσεις για το οθωμανικό παρελθόν. Η νοσταλγία, καθώς αντιτίθεται στο παρόν μέσω της προυσιανής αναζήτησης του χαμένου χρόνου, είναι εκδήλωση άγχους, αν όχι δυσανεξίας. Η νοσταλγία επηρεάζει τη διαδικασία για τη δημιουργία αλληλεγγύης στην κοινωνία με σκοπό την επαναφορά των απολεσθέντων πραγμάτων – π.χ., ευημερία, ισχυρό σύστημα αξιών, χώρο ή πολιτική τάξη. Απότομες αλλαγές ή ρήξεις στην ασφάλεια, στην καθημερινή ζωή, στους θεσμούς και στις αξίες προκαλούν αισθήματα νοσταλγίας, καθώς οι άνθρωποι λαχταρούν τη σταθερότητα και μια πιο συνεκτική κοινωνία. Η νοσταλγία του νεο-οθωμανισμού πρέπει να εκληφθεί ως μηχανισμός για να αντιμετωπιστεί το παρόν παρά ως πραγματική προσπάθεια να αναστηθεί μια φαντασιακή παρελθούσα ουτοπία.

Στην πραγματικότητα, ο νεο-οθωμανισμός έχει καταστεί ο πιο ισχυρός (κυρίαρχος) λόγος στη σημερινή Τουρκία, ιδίως επειδή είναι νοσταλγικός και ουτοπικός. Λέγοντας ουτοπικός, εννοώ τη φαντασίωση μιας σταθερής και τέλει κατάστασης στο πλαίσιο της οποίας η επιθυμία για αυτοπραγμάτωση μπορεί να εκπληρωθεί – μάλιστα, αυτή είναι εγγυημένη. Σκοπός μου είναι να δείξω ότι η νοσταλγία για το οθωμανικό παρελθόν εμπλέκεται με μια τέτοια ουτοπική ρητορική την ίδια στιγμή που συνιστά επιστροφή σε μια αρμονική κοσμοπολίτικη κοινότητα, στην οποία η εθνικότητα δεν μονοπωλούσε την ταυτότητα. Για παράδειγμα, η νοσταλγία του Οζάλ για το οθωμανικό παρελθόν ήταν μια ουτοπική στροφή: φαντασιώθηκε εκ νέου το οθωμανικό παρελθόν έτσι ώστε να δημιουργήσει νέες δυνατότητες για τους Τούρκους (βλ. Κεφάλαιο 4).

Οι συνεντεύξεις που πήρα από άτομα προερχόμενα από διαφορετικά τμήματα του τουρκικού πληθυσμού δείχνουν ότι ο οθωμανισμός εμπεριέχει δύο αντιτιθέμενα, αλλά συσχετιζόμενα, συναισθήματα: φόβο και ελπίδα. Στις συνεντεύξεις, πολλοί άνθρωποι έκαναν λόγο για την παρακμή του οθωμανικού κράτους με τη συνοδή θυματοποίηση των μουσουλμάνων και αναφέρθηκαν στον δι-

αμελισμό και τον διαμοιρασμό της Ανατολίας μεταξύ των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Υπάρχει ένας κοινός φόβος ότι το μέλλον θα μπορούσε να μιμηθεί την ύστερη οθωμανική περίοδο. Αυτός ο διάχυτος φόβος λειτουργεί ως το υπόβαθρο για την αίσθηση που κάποιοι Τούρκοι εκφράζουν – ότι είναι θύματα των Δυτικών Δυνάμεων και της Ρωσίας. Ωστόσο, στο ίδιο χρονικό διάστημα των πέντε αιώνων που καλύπτει η Οθωμανική Περίοδος, τα ένδοξα χρόνια (π.χ. κατά τη διάρκεια των βασιλείων του Σελίμ Α' του Σκληρού ή Βλοσυρού [1512-1520] ή του Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπούς ή Νομοθέτη [1520-1566]) έρχονται στο προσκήνιο, καθώς παρέχουν ελπίδες για το μέλλον της Τουρκικής Δημοκρατίας. Όπως ο Ερνστ Μπλοχ ορθώς υποστήριξε: «Η διάσταση του μέλλοντος εμπεριέχει όσα προκαλούν φόβο ή παρέχουν ελπίδα· δηλαδή, σε ό,τι αφορά τις προθέσεις των ανθρώπων, εάν αυτές δεν έχουν ματαιωθεί ή ανατραπεί, εμπεριέχει μόνον όσα προσφέρουν ελπίδα».¹⁷ Για κάποιους Τούρκους, ο οθωμανισμός στην παρούσα συγκυρία είναι πιο πολύ όνειρο παρά νοσταλγία. Η Τουρκική Δημοκρατία δημιουργήθηκε από τον Μουσταφά Κεμάλ και τους συνοδοιπόρους του, όμως συνιστά ημιτελές σχέδιο που εξακολουθεί να αμφισβητείται ή να αναδομείται από εκείνους που ονειρεύονται μια καλύτερη ζωή σε μια ισχυρή χώρα. Η μετάβαση από την «αυτοκρατορία της διαφοράς» σε ένα έθνος-κράτος στην Τουρκία υπήρξε βασανιστική και περίπλοκη διαδικασία. Αντίθετα με τα όσα ισχυρίζονται πολλοί μελετητές, το πρότυπο οικοδόμησης ενός κράτους-έθνους προήλθε από το βαλκανικό μοντέλο των εθνοκαθάρσεων και των σφαγών του «Άλλου» με σκοπό να δημιουργηθεί ένα ομοιογενές έθνος-κράτος. Η Τουρκία ακόμα προσπαθεί να διαμορφώσει έναν μετα-οθωμανικό χώρο και μια κοινωνία, αποκαθιστώντας μια νέα αίσθηση νομιμότητας για το κράτος και για τις σχέσεις κράτους-κοινωνίας.

Η τρέχουσα φανταστική πρόσληψη του οθωμανικού παρελθόντος προσφέρει έναν γνωσιακό χώρο για την εξέταση της πολιτισμικής εμπλοκής ανάμεσα στη νοσταλγία για το οθωμανικό παρελθόν και στην ουτοπία για το μέλλον της Τουρκίας. Είναι το κοινωνικο-πολιτικό όνειρο για μια καλύτερη χώρα – ή, όπως το διατυπώνει ο Λέβιτας, το «όνειρο», η «ελπίδα» ή η «επιθυμία» για έναν καλύτερο κόσμο.¹⁸ Ωστόσο, ο λόγος του νεο-οθωμανισμού, για κάποιους

συντηρητικούς Τούρκους, είναι «ρετροτοπία» (δηλ., η λαχτάρα για έναν ιδανικό χρόνο και χώρο δεν είναι κάτι που πρέπει να δημιουργηθεί· αντιθέτως, το φανταστικό παρελθόν προβάλλεται στο μέλλον). Ο νεο-οθωμανισμός ως ρετροτοπία χωροθετεί τους άξονες του παρελθόντος και του μέλλοντος και διαμορφώνει την καθημερινή ρητορική στη σύγχρονη Τουρκία.

Η νοσταλγία μπορεί να έχει πολλές ανταγωνιστικές και συγκρουόμενες λειτουργίες. Ορισμένοι κοσμικοί Τούρκοι, που προτιμούν μια διαφορετική εικόνα του παρελθόντος, θεωρούν την οθωμανική νοσταλγία μια γελοία αντίληψη όσων αρνούνται ή αδυνατούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της νεωτερικότητας· αυτοί θα ήταν πιο ασφαλείς σε ένα προστατευμένο μουσείο του φανταστικού κεμαλικού παρελθόντος. Ωστόσο, σε αντίθεση με αυτό τον τύπο νοσταλγίας, ο οποίος μπορεί να εκληφθεί ως απαισιόδοξος και ειρηνόφιλος, χωρίς κανένα άλλο σχέδιο δράσης εκτός από τη δραπέτευση από το παρόν, μια άλλη μορφή οθωμανικής νοσταλγίας προσφέρει τον καθοδηγητικό μίτο για δράση, ώστε να υπάρξει κινητοποίηση για την επίτευξη ενός στόχου. Με αυτή την έννοια, οι δύο εκδοχές του νεο-οθωμανισμού –του Οζάλ και του Ερντογάν– δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ως τάσεις φυγής αλλά ως ενεργητικές και δραστήριες προς την επίτευξη των στόχων τους. Εκτός από άλλους αντικειμενικούς στόχους, η νοσταλγία για τους Οθωμανούς δημιουργεί μια νέα αλληλεγγύη μεταξύ ανθρώπων που προέρχονται από ποικίλους χώρους· κατ' αυτό τον τρόπο, οι νεο-οθωμανιστές αποπειρώνται να υπερβούν τις κρίσεις ταυτότητας και νομιμότητας που η χώρα αντιμετωπίζει σήμερα, αποκαθιστώντας την αυτοπεποίθησή της. Φυσικά, η αλληλεγγύη που δημιουργεί περιορίζεται σε ένα ορισμένο τμήμα του πληθυσμού – τους σουνίτες Τούρκους και όσους αισθάνονταν καταπιεσμένοι και εγκαταλελειμμένοι από το κεμαλικό πρόγραμμα. Ο ρεπουμπλικανικός οθωμανισμός είναι η εξέγερση ενάντια στον άκαμπτο τρόπο κατανόησης της τουρκικής (μόνο εθνοτικής) ταυτότητας και στο καταπιεστικά μιμητικό σχέδιο της οικοδόμησης ενός έθνους. Η νοσταλγία για τον οθωμανισμό παρέχει ένα σύνολο από ηθικά ιδεώδη που έχουν περάσει από την κρησάρα της ιστορίας και τα οποία επρόκειτο να συνενώσουν διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας για ένα κοινό μέλλον.